

Аница И. Драганић

Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду
draganic@uns.ac.rs

Марија И. Силађи

Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду

Прегледни рад
Примљен: 26.8.2021.
Прихваћен: 16.5.2022.

НАРАТИВИ ВЕЛИКОГ ЛИМАНА У НОВОМ САДУ – ИНДУСТРИЈСКО НАСЛЕЂЕ БРАЋЕ КРАМЕР*

Апстракт: Велики Лиман, некадашња индустријска зона на новосадској обали Дунава, деценијама је стихијски проишлаго чекајући адекватну стратегију за урбану обнову. Данас, када у оквиру Пројекта „Нови Сад 2022 – Европска пресијоника културе“ доживљава трансформацију у Креативни дис трик т и, Велики Лиман је коначно у фокусу стручне јавности. Овај рад је настао из потребе да се истраже историјски наративи овог простора као нужна претпоставка његове адекватне валоризације и очувања. Циљ рада је да укаже на вредности које би било нужно (ре)интерпретирајући у процесу ревитализације некадашње индустријске зоне у креативну. Применом историкографске методе, сprovedено је истраживање архивске грађе, периодике и других релевантних извора (оригиналне мапе, планови и пројекти, као и друга писана и илустрована грађа) у историјским архивима, Библиотеци Матице српске и електронској бази Arcanum и Hungaricana. У раду ће бити приказана и критички валоризована материјална и нематеријална баштина браће Крамер, индустријалаца чије су тековине појачане новим друштвено-историјским околностима, у којима је редефинисан идентитет овог простора. У закључку ће бити даје смернице за презентацију идентификованих вредности у оквиру Креативног дис трик т и на Великом Лиману.

Кључне речи: индустријско наслеђе, Велики Лиман, браћа Крамер, урбани развој, креативни дис трик т и

УВОД

Индустријско наслеђе је доказ активности које су имале и наставаљају имати дубоке историјске последице.¹

Улога индустрије у генези, обликовању и трансформацији градова постаје круцијална током XIX века. Диспозиција производних делатности, детерминисана пре свега природним фак-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Иновативна научна и уметничка истраживања из домена делатности ФТН-а* (бр. 451-03-68/2020-14/200156), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ ТИССИ 2003: online.

Anica I. Draganić

Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad

Maria I. Silađi

Faculty of Technical Sciences, University of Novi Sad

NARRATIVES OF VELIKI LIMAN IN NOVI SAD – THE INDUSTRIAL HERITAGE OF BROTHERS KRAMER*

Abstract: Veliki Liman, a former industrial zone on Novi Sad's bank of the Danube, used to decline haphazardly for decades waiting for an adequate strategy for an urban renewal. Nowadays, when, within the project Novi Sad 2022 – the European Capital of Culture, it is experiencing a transformation into the Creative District, Veliki Liman is finally in the focus of the professional public. This paper came out from the need to explore the historical narratives of this area, as a necessary precondition for its adequate valorisation and preservation. The aim of the paper is to point out the values that would need to be (re)interpreted in the process of the revitalisation of the former industrial zone into a creative one. By using primarily the historiographical method, we have conducted a survey of the archival materials, periodicals and other relevant sources (original maps, plans and designs, as well as other written and illustrated materials) found at the historical archives, the Matica Srpska Library and the Arcanum and Hungaricana electronic databases. The paper will also present the critically valorised tangible and intangible heritage of the Kramer brothers, the industrialists whose achievements were suppressed by the new socio-historical circumstances in which the identity of this area was redefined. The conclusion will provide guidelines for the presentation of the identified values within the Creative District in Veliki Liman.

Key words: industrial heritage, Veliki Liman, brothers Kramer, urban development, creative district

INTRODUCTION

“The industrial heritage is the evidence of activities that used to have and continue to have deep historical consequences.”¹

The role of industry in the genesis, shaping-up and transformation of towns and cities became crucial during the 19th century. The disposition of the pro-

* The paper has been prepared within the scope of the *Innovative Scientific and Artistic Research project from the domain of the FTS's activities* (no. 451-03-68/2020-14/200156), financed by the Ministry of Education, Science and Technical Development of the Republic of Serbia.

¹ ТИССИ 2003: online.

торима (природни ресурси, приступачност), непосредно је одређивала положај осталих урбаних функција. Фабрички комплекси развијени на темељима мануфактурних радионица бивали су интегрисани у централне градске четврти. Међутим, у савременој, дигиталној ери, када је традиционални начин производње превазиђен и индустрија измештена у модерне погоне на периферији градова, бројне фабрике и складишта у урбаној средини остали су напуштени.

Градско становништво се крајем XX века почиње суочавати са напуштеним фабричким зградама у свом непосредном окружењу. Некадашње индустријске зоне претварају се у девастиране и небезбедне квартове, који често постају уточиште маргиналних друштвених група. Иако су непривлачне због запуштености, захваљујући својим монументалним димњацима, који доминирају руинираним комплексима, поносно пркосећи зубу времена, некадашње индустријске зоне су врло често својеврсни просторни оријентир.

Поставља се питање нивоа свести и знања о значају, вредностима и потенцијалима ове врсте наслеђа. Ако изузмемо индустријске археологе и стручњаке из сродних дисциплина, који су од 70-их година прошлог века до данас уложили одређене напоре у развој теорије и праксе у овој области, шира јавност, посебно у пост-социјалистичким земљама, још увек нема ни афинитета, ни довољно знања о наслеђу индустријске прошлости. Стога не чуди лош третман напуштених индустријских објеката, који нису валоризовани, категорисани, нити законски заштићени.

Случај индустријског наслеђа је специфичан из више разлога. Савременом човеку је тешко да препозна, разуме и уважава архитектуру без стилских одлика и естетских вредности. Само стручњаци могу да препознају вредности својствене дизајну, грађевинском материјалу, стилу фабрике, или чињеницу да представља одређену фазу у развоју технологије.

Индустријске зграде често одударају од свог окружења и стиче се утисак да су грађене ван контекста. Фабрике грађене у XIX веку на периферији варошица, након наглог урбаног развоја током XX века, данас се налазе у централним градским зонама, окружене стамбеним и јавним грађевинама. Стога их савременици често погрешно тумаче као архитектонске „уљезе“, не препознајући њихове историјске вредности. С друге стране, током послератног индустријског развоја, фабрике настају на периферији градова,

production activities, determined primarily by the natural factors (natural resources, accessibility), directly decided on the position of the other urban functions. Factory complexes developed on the foundations of manufacturing workshops got integrated into central urban quarters. However, in the modern, digital era, when the traditional manner of production has been surpassed and the industry has been moved to the state-of-the-art plants located in the periphery of the cities, numerous factories and warehouses in the urban setting have remained abandoned.

At the end of the 20th century, the urban population started to face abandoned factory buildings in their neighbourhoods. Former industrial zones turn into devastated and unsafe blocks, which often become a haven for marginalised social groups. Although unattractive on account of their neglect, thanks to their monumental chimneys which dominate the ruined complexes, that is, which proudly stand the test of time, the former industrial zones often serve as landmarks of a kind.

There is a question as to the level of awareness and knowledge of the importance, values and potentials of this type of heritage. With the exception of industrial archaeologists and experts from related disciplines, who have been putting certain efforts from the 1970's to the present times into the development of the theory and practice in this field, the general public, especially in the post-Socialist countries, still does not have the affinity or sufficient knowledge on the heritage from the industrial past. For this reason, it comes as no surprise that the abandoned industrial structures are treated badly, that they are not valued, categorised or legally protected.

The case of industrial heritage is specific for several reasons. A modern man finds it difficult to recognise, understand and appreciate architecture without style characteristics and aesthetic values. Only experts can recognise the values stemming from the design, the building material and the style of the given factory or the fact that it constitutes a certain phase in the development of technology.

Industrial buildings often stand out from their surroundings and one gets an impression that they were built out of any context. After the abrupt urban development of the 20th century, the factories built on the outskirts of small towns during the 19th century today are located in the central city zones, surrounded by residential and public buildings. For this reason, the contemporaries often interpret them erroneously as architectural "intruders," not recognising their historic values. On the other hand, during the post-war industrial development, the factories were built on

на земљишту које је дотада било резервисано за пољопривредну делатност. Подручја изграђена током индустријализације у друштвеној свести повезана су са идејом загађења атмосфере и пејзажа, односно са негативним вредностима.

Крајем XX века некадашње индустријске зоне бивају захваћене процесом урбане обнове (франц. *renovation urbaine*, енгл. *urban renewal*, *urban regeneration*). Дефинисана као побољшање општег стања дела града, односно модернизација уз делимичну замену и допуну грађевинског фонда, са посебним освртом на унапређење културних услова,² урбана обнова представља веома сложен процес, базиран првенствено на модификовању постојеће физичке структуре града према мерилима савременог урбаног живота. Обнова за циљ има успостављање баланса између материјалних, културних и еколошких вредности простора обухваћеног трансформацијом. У том смислу, урбана обнова подразумева валоризацију постојећег грађевинског фонда, а потом адекватну трансформацију кроз инвестиционо одржавање високо вреднованих објеката и изградњу нових у циљу истицања духа места и идентитета. Тежња побољшању квалитета приватних и јавних простора, унапређењу саобраћајне и инфраструктурне мреже, увођењу нових садржаја и функција подразумева максимално поштовање урбане матрице.

У друштвима са богатом индустријском прошлошћу, где је свест о значају индустријског наслеђа развијена, иницијативу за урбану обнову напуштених индустријских зона најчешће покреће локална заједница, која у њој види прилику за отварање нових радних места или проширење стамбених капацитета.³ Наша пракса је, нажалост, супротна. Услед недовољно развијене свести локалне заједнице о потенцијалу индустријског наслеђа, али и неадекватног правног оквира и управљачког система, некадашње фабрике стихијски пропадају или бивају замењене новим стамбено-пословним објектима.

ИНДУСТРИЈАЛИЗАЦИЈА НОВОГ САДА

С обзиром на подређени положај који је територија данашње Војводине имала као периферна област Аустро-угарске монархије, индус-

² Vučenović 2004: 189–190.

³ Taggart 2000: 74–88.

the periphery of towns, in the land that until then had been used for agricultural activities. In the social consciousness, the areas built during the industrialisation period are linked with the idea of the atmosphere and landscape pollutions, that is, with negative values.

At the end of the 20th century, the industrial zones were taken up by the urban renewal process (French, *renovation urbaine*, Engl. *urban regeneration*). Defined as the improvement of the general state of a part of the city, that is, a modernisation with partial replacement of or supplementation to the construction fund, with a special view at the enhancement of cultural conditions², the urban renewal constitutes a very complex process based primarily on the modification of the existing physical structure of a city in line with the measures of the contemporary urban life. The goal of the renewal is to strike a balance between the material, cultural and environmental values of the space covered by the transformation. In this regard, the urban renewal involves a valorisation of the construction fund, followed by an adequate transformation through investment maintenance of the highly valued structures and the construction of new ones in order to accentuate the spirit of the place and the identity. The desire to improve the quality of private and public spaces, enhance the traffic and infrastructural networks, introduce new contents and functions entails maximum respect for the urban matrix.

In societies with rich industrial past, where the awareness of the importance of the industrial heritage is well developed, the initiative for the urban renewal of abandoned industrial zone is most frequently started by the local community which sees in it an opportunity for creating new jobs or an expansion of residential capacities.³ Unfortunately, our practice is contrary to this. Owing to the insufficiently developed awareness of the local community on the potential of the industrial heritage, as well as the inadequate legislative framework and the management system, former factories decay uncontrollably or they get replaced by new residential and business buildings.

INDUSTRIALISATION OF NOVI SAD

Taking into consideration the lesser position which the territory of present-day Vojvodina used to have as a periphery region of the [Austro-Hungari-

² Vučenović 2004: 189–190

³ Taggart 2000: 74–88.

тријски развој Новог Сада текао је врло споро. Генератор индустријализације града крајем XIX био је водени саобраћај. Прокопавањем канала Франца Јозефа (Franz Josef), у периоду 1871–1875. године, Нови Сад је интегрисан у каналску мрежу између Дунава и Тисе, што је омогућило ефикаснији транспорт сировина и готових производа. На ободу алмашког краја, на исушеном делу рита у близини ушћа канала у Дунав, формирана је прва индустријска зона, коју су чиниле следеће фабрике: Државна фабрика свиле (1884), Градска кланица (1885) и Градска плинара (1888).⁴

Иако се железнички саобраћај успоставља истовремено, он постаје доминантан тек у међуратном периоду. Прва железничка траса, којом је Нови Сад повезан са Будимпештом и Земун, изграђена је 1883. године, чиме је коначно реализована идеја о интеграцији Новог Сада у железничку мрежу Аустро-уграске монархије. Мешовита путничко-теретна железничка станица, подигнута на пустом песковитом делу Великог Лимана, имала је више од тридесет колосека. Индустријски колосеци пружали су се према пристаништу на Дунаву, што је допринело генези нове индустријске зоне на простору Великог Лимана током 1920-их година, када се Нови Сад развија у водећи индустријски центар нове државе.

ГЕНЕЗА ВЕЛИКОГ ЛИМАНА

Почетком 1920-их на простору Великог Лимана, дуж Дунава, на некадашњем мочварном тлу, ничу бројне фабрике, превасходно за прераду и обраду метала, дрвета и камена, али и велика складишта (сл. 1).

На основу молбе упућене 1924. године Градском савету у вези са изградњом каменог пута на Великог Лиману⁵ сазнајемо да су на том простору пословале следеће фирме: Државни монопол, „Шоман и Бауер“ („Schoman i Bauer“), Чехословачки магацин, „Мирко Штајнер и синови“ („Mirko Steiner i sinovi“), Југословенски емпориум, Народна фабрика „Б. Мијатовић и другови“, „Даница“, Војвођанска ливница.

⁴ Draganić, Siladi 2019: 9–12.

⁵ Историјски архив Града Новог Сада Ф15049549/1930.

Молба се односи на изградњу каменог пута (у ширини од 3 m) у правцу од железничког прелаза према југу, па на исток поред Чехословачког магацина и фирме „Шоман и Бауер“, па на југ до монополског складишта. Фирме се обавезују на то да ће финансирати половину пута у дужини своје парцеле, а магацин Чехословачке републике обавезује се на то да ће издвојити за изградњу пута 120.000 динара.

an] Monarchy, the industrial development of Novi Sad went very slowly. With the construction of the Franz Josef canal, in the period 1871–75, Novi Sad was integrated into the canal network between the Danube and the Tisa, which allowed for a more efficient transportation of raw materials and final products. The first industrial zone was set up on the outskirts of *Almaški kraj*, in a dried-out part of a marsh close to the confluence of the canal into the Danube. This industrial zone comprised the following plants: the state silk factory (1884), the city slaughter-house (1885) and the gasworks (1888).⁴

Although the railway traffic was established at the same time, it became dominant only in the period between the two world wars. The first railway route that connected Novi Sad with Budapest and Zemun was built in 1883, which finally realised the idea of integrating Novi Sad into the railway network of the Austro-Hungarian Empire. The mixed passenger and cargo railway station, built on a deserted sandy part of *Veliki Liman* had more than thirty railway tracks. The industrial tracks extended towards the port on the Danube, which contributed to the genesis of a new industrial zone in the area of *Veliki Liman* during the 1920's when Novi Sad developed into the leading industrial centre of the new country.

GENESIS OF VELIKI LIMAN

At the beginning of the 1920's, numerous factories, primarily those for the processing of metal, wood and stone, as well as large warehouses started to be built in the area of *Veliki Liman*, along the Danube, in the formerly marshy land.

On the basis of a request in connection with the construction of a stone paved road in *Veliki Liman*, sent to the City Council in 1924⁵, we learn that the following companies operated in this area: *Državni monopol* (State Monopoly), *Schoman & Bauer*, *Čehoslovački magacin* (Czechoslovakian Warehouse), *Mirko Steiner i sinovi* (Mirko Steiner and

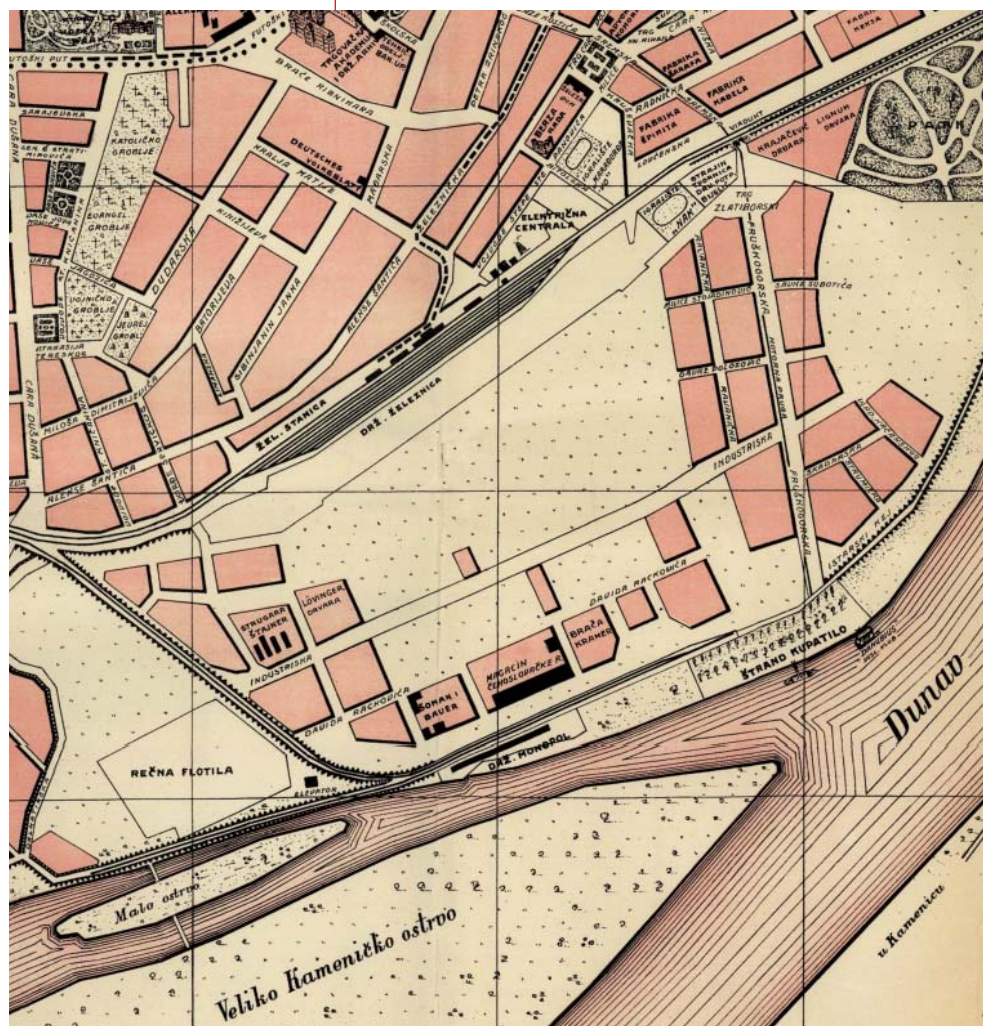
⁴ Draganić, Siladi 2019: 9–12.

⁵ Historical Archives of the City of Novi Sad, Ф15049549/1930.

The request refers to the construction of the stone paved road (3 metres wide) with the direction from the railway crossing towards the south, then to the east beside the Czechoslovakian Warehouse and Schoman & Bauer company, and then further south to the monopoly warehouse. The companies took it upon themselves to finance a half of the road in the length of their plot, while the warehouse of the Czechoslovakian Republic took it upon itself to allocate 120,000 dinars for the construction of the road.

1. Велики Лиман њочейком
1930-их година
(Матѣица српска – збирка
карата)

1. Veliki Liman at the
beginning of the 1930's
(Matica srpska – map
collection)

Генеза индустријске зоне на Великом Лиману започиње изградњом складишта Управе Државних монопола, која се, тражећи земљиште поред Дунава и пруге, 19. марта 1920. године обратила општини Новог Сада са молбом да јој уступи земљиште за подизање магацина за смештај и продају соли, дувана, жижица, цигар-папира и других монополских артикала, као и за подизање магацина за културу и ферментацију дувана. Међутим, Савет града је одбио захтев, јер је регулационим планом предвиђено да тај део града буде „најлепши и најмонументалнији“.⁶ Потом се Управа обратила Суду општине Нови Сад, који је донео решење о бесплатном уступању земљишта на Зимском пристаништу за подизање магацина за продају соли и других артикала, као и магацина за ферментисање дувана. С обзиром на то да је исто земљиште потраживала и војна морнарица, Управа Монопола је одустала од њега под условом да им се прода

sons), *Jugoslovenski emporijum* (Yugoslav Emporium), *Narodna fabrika "B. Mijatović i drugovi"* (National Factory "B. Mijatovic and friends"), "*Danica*" and *Vojvođanska livnica* (Vojvodina foundry).

The genesis of the industrial zone in Veliki Liman started with the construction of the warehouse of the State Monopolies' Management, which, looking for a piece of land beside the Danube and the railway, addressed the municipality of Novi Sad on 19 March 1920 with a request for it to cede to it a piece of land for the construction of a warehouse for the storing and selling of salt, tobacco, matches, cigarette paper and other monopoly products, as well as for the construction of a warehouse for the processing and fermentation of tobacco. However, the City Council declined the request since the regulation plan stipulated that this part of the city should be "the most beautiful and the most monumental."⁶ After that the Management addressed the Court of the Municipality of Novi Sad which came up with a

⁶ Историјски архив Града Новог Сада Ф150 7007/1921.

⁶ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф150 7007/1921.

земљиште поред овог. Коначно, 10. септембра 1920. године добијају на обали Дунава 3 јутра 50 хвати по цени од 20.000 круна по катастарском јутру, а поред реформаторског гробља низ пругу још 9 јутара 707 хвати по цени 30.000 по катастарском јутру.

Исте године Фабрика цемента, мозаика и уметничког камена „Шоман и Бауер“ упућује молбу Градском савету за одобрење куповине градског земљишта близу Дунава, за подизање фабрике. У молби се наводи да је реч о великој инвестицији, јер ће предузеће бити велико и запошљавати око 140 људи. Савет 30. децембра 1920. године одобрава план и једногласно усваја молбу, одређујући рок за спровођење радова од годину дана.⁷ Према решењу Великог капетанског звање града Новог Сада фабрика је морала имати: бунар са доста воде, противпожарну опрему, водовод спроведен до одељења за справљање цемента, лавор за прање руку у сваком одељењу, посебно одељење за обедовање, отвор за проветравање одељења за генератор и мотор.⁸

Само годину дана касније Министарство трговине Чехословачке на простору Великог Лимана гради централни магацин за дистрибуцију чешке робе на Балкану. Магацин је дат у зајам Краљу Јекославу (Kral Jekosláv), који се већ 1924. године одвојио од фирме, а потом тужио чешку владу за одштету.⁹

Трговина дрвима на велико и мало, парна стругара и фабрика сандука „Мирко Штајнер и синови“ 1922. године била је у закупу на земљишту које је припадало Државној железници. Фирма 12. јануара 1923. године упућује молбу за куповину парцеле (2,5 катастарских јутара) на којој би подигли фабрику за обраду и прераду грађевинског дрвеног материјала, као и за смештај истог. Комплекс би, поред фабричке зграде, магацина за дрва и низа машина за обраду и прераду дрвета, чинила железница нормалног и уског колосека, као и зграда за канцеларије и станове чиновника и послужитеља. Фирма би запошљавала административно особље (2 чиновника, послужитеља и помоћно особље), 10–15 занатлија и 40–50 физичких радника.¹⁰ Савет

decision on the free ceding of a piece of land at the Winter Port for the construction of the warehouse for the sale of salt and other products, as well as the warehouse for the fermentation of tobacco. Taking into consideration that the same piece of land was requested by the navy, the Management of the Monopoly gave it up under the condition that the piece of land next to this one was sold to them. Finally, on 10 September 1920, they were given 1.75 ha at the price of 20.000 crowns per local land area unit (approx. 0.58 ha), with additional 5.4 ha beside the Reformation Cemetery down the railway at the price of 30.000 per local land area unit.

That same year the Factory of Cement, Mosaic and Artistic Stone “Schoman & Bauer” sent a request to the City Council for getting an approval for the acquisition of the city land close to the Danube in order to build a factory there. The request stated that this concerned a large investment, since the company would be big and would employ around 140 people. On 30 December 1920, the Council approved the plan and adopted the request unanimously, setting up a deadline for the conducting of the works which had to take up to a year.⁷ According to the decision of the Great Captaincy of the City of Novi Sad, the factory had to have: a well with a lot of water, fire-fighting equipment, waterworks distributed to the department for the production of cement, a wash-pot for the washing of hands in each department, separate department for taking meals, opening for the airing of the department for the generator and the engine.⁸

Only a year later, in the area of Veliki Liman, the Ministry of Trade of Czechoslovakia built a central warehouse for the distribution of the Czech goods in the Balkans. The warehouse was leased to (Kral Jekosláv) who separated from the company already in 1924, after which he sued the Czech Government for indemnity.⁹

In 1922, the wholesale and retail timber trade, the steam-powered sawmill and the crate factory “Mirko Steiner and Sons” had a lease of the land that belonged to the State Railways. On 12 January 1923, the company sent a request for the acquisition of the plot (1.4 hectares) where they would build

⁷ Историјски архив Града Новог Сада Ф150 28717/1920.

⁸ Историјски архив Града Новог Сада Ф150 4184/1925.

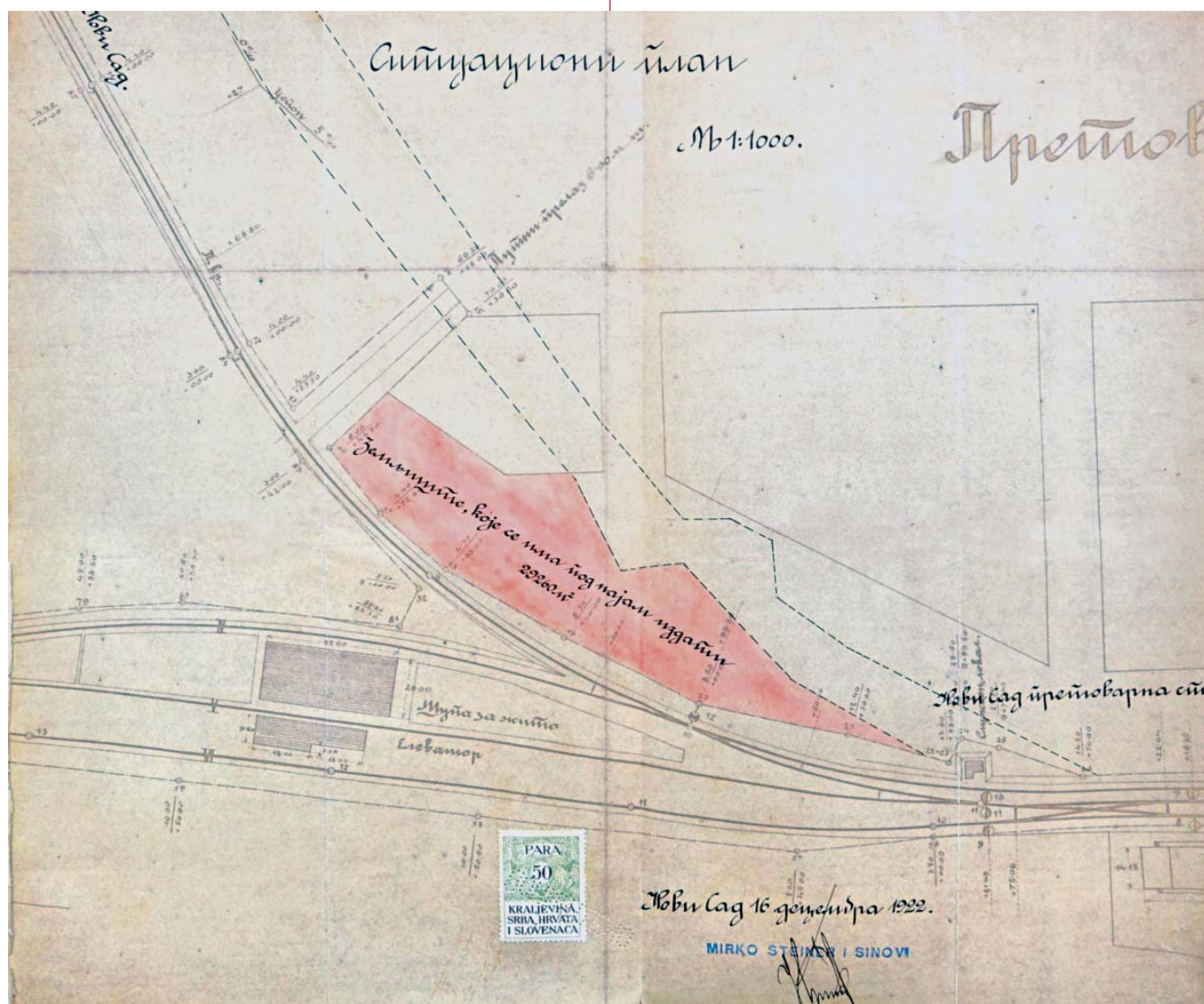
⁹ https://library.hungaricana.hu/en/view/Lapszemle_1932_04/?query=%C3%BAjvid%C3%A9ki%20k%C3%B6zrakt%C3%A1r&pg=845&layout=s.

¹⁰ Историјски архив Града Новог Сада Ф150 23799/1929.

⁷ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф150 28717/1920.

⁸ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф150 4184/1925.

⁹ https://library.hungaricana.hu/en/view/Lapszemle_1932_04/?query=%C3%BAjvid%C3%A9ki%20k%C3%B6zrakt%C3%A1r&pg=845&layout=s.

2. Земљиште које је користио фирма „Мирко Штайнер и синови“, 1922 (Историјски архив Града Новог Сада Ф 150)

2. Land used by company “Mirko Steiner and Sons,” 1922 (Historical Archives of the City of Novi Sad Ф 150)

је одобрио куповину по цени од 50.000 динара по катастарском јутру, увећану за трошкове на-сипања и калдрмисања половине улице испред парцеле. За градњу и спровођење инсталација је одређен рок од две године¹¹ (сл. 2).

Плац предузећа „Данубија“, шумске индустрије на Великом Лиману, 1922. године купује Велепецара сремске шљивовице и комовице, творница сирћетне есенције, ликера и рума, винарска велетрговина „Рајнер“ („Rainer“) из Суботице. Исте године на овом простору своје погоне подиже и Војвођанска ливница у власништву Карла и Пауле Вајскопф (Carlo i Paula Weisskopf).

a factory for the processing of construction timber, as well as for its storing. In addition to the factory building, the timber warehouse and a number of timber processing machines, the complex would also comprise the regular- and narrow-track railway, as well as a building for offices and flats for the clerks and servicemen. The company would employ administrative staff (2 clerks, a serviceman and auxiliary staff), 10 to 15 craftsmen and 40 to 50 physical workers.¹⁰ The Council approved the acquisition at the price of 50,000 dinars per 0.5754 ha, plus the costs related to the filling and paving of the half of the street in front of the plot. The term for the con-

¹¹ Историјски архив Града Новог Сада Ф150 23799/1929.

¹⁰ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф150 23799/1929.

У наредне три године на простору Великог Лимана, који се убрзано трансформисао у индустријску зону, упркос неадекватној инфраструктури, спровођени су хидротехнички радови, насипање улица, изградња нових, али и премештање постојећих железничких колосека.¹²

Прекретницу у развоју Великог Лимана, нове индустријске зоне између железничке станице и пристаништа, представља 1926. година, када је Творница жичаног платна, плетива, ограда и гвоздених конструкција „Браћа Крамер“ добила грађевинску дозволу за изградњу модерне фабрике, магацина и стамбене зграде на овом простору.¹³

„БРАЋА КРАМЕР“ – ТВОРНИЦА ЖИЧАНОГ ПЛАТНА, ПЛЕТИВА, ОГРАДА И ГВОЗДЕНИХ КОНСТРУКЦИЈА

Браћа Крамер, Ђула и Карољ (Gyula, Károly), били су власници фабрике за израду производа од жице, која је 1920-их била једина фабрика те врсте у Краљевини СХС.¹⁴ Производња у фабричком погону подигнутом 1921. Године на Малом Лиману убрзо је постала нерентабилна, те су Крамерови већ 1926. године одлучили да прошире производну делатност у складу са европским стандардима и преселе фабрику у индустријску зону на Великом Лиману.

У писму упућеном Градском савету 18. маја 1926. године, поред детаљног објашњења потребе за куповином веће парцеле на Великом Лиману, Крамерови прилажу и технички опис комплекса, наводећи објекте (укупне површине 1100 m²) које планирају подићи за две године: простор за производњу жица, простор за мотор са уљем, простор за израду производа од жице, простор за паковање, простор за паљење жице, простор за калајисање, магацин и стан за пословођу.¹⁵ Градски савет им 23. октобра 1926. године издаје грађевинску дозволу за градњу фабрике, магацина и стамбене зграде, према пројекту инжењера Александра Шумахера (Alexander Schumacher) и Михајла Плавца, под условом да параметре уличне и висинске регулације траже од градског грађевинског одељка.¹⁶

¹² Историјски архив Града Новог Сада Ф150 39427/1927.

¹³ Историјски архив Града Новог Сада Ф150 36660/1926

¹⁴ Историјски архив Града Новог Сада Ф 150 41066/1929.

¹⁵ Историјски архив Града Новог Сада Ф 150 41066/1929.

¹⁶ Историјски архив Града Новог Сада Ф 150 36660/1926.

struction and the distribution of the installations was two years.¹¹

The plot of company “Danubija” – timber industry in Veliki Liman was acquired in 1922 by the Plant for the Production of Sylvania’s Plum and Grape Pomace Brandies, a factory for the production of vinegar essence, liquors and rums, and a wine wholesale company “Rainer” from Subotica. In the same year, Vojvodina Foundry owned by Carlo and Paula Weisskopf also built their plants in this area.

In the next three years, despite the inadequate infrastructure, different hydro-technical works, filling of streets, construction of new railway tracks, as well as the relocation of the existing ones, were taking place in the area of Veliki Liman, which was rapidly transforming into an industrial zone.¹²

The turning point in the development of Veliki Liman, the new industrial zone between the railway station and the port, was the year 1926 when the factory of wire cloth, woven wire mesh, fences and iron structures “*Braća Kramer*” (Brothers Kramer) obtained a building permit for the construction of a modern factory, a warehouse and a residential building in this area.¹³

BRAĆA KRAMER – THE FACTORY OF WIRE CLOTH, WOVEN WIRE MESH, FENCES AND IRON STRUCTURES

Brothers Kramer, Gyula and Károly, were the owners of the factory for the manufacturing of wire products which was the only factory of the kind in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in the 1920’s¹⁴. The production at the factory built in 1921 in Mali Liman soon became unprofitable and thus the Kramers decided already in 1926 to expand their production activities in line with the European standards and to move the factory to the industrial zone in Veliki Liman.

In a letter sent to the City Council on 18 May 1926, in addition to a detailed explanation of the need to acquire a larger plot in Veliki Liman, the Kramers also enclosed a technical description of the complex,

¹¹ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф150 23799/1929.

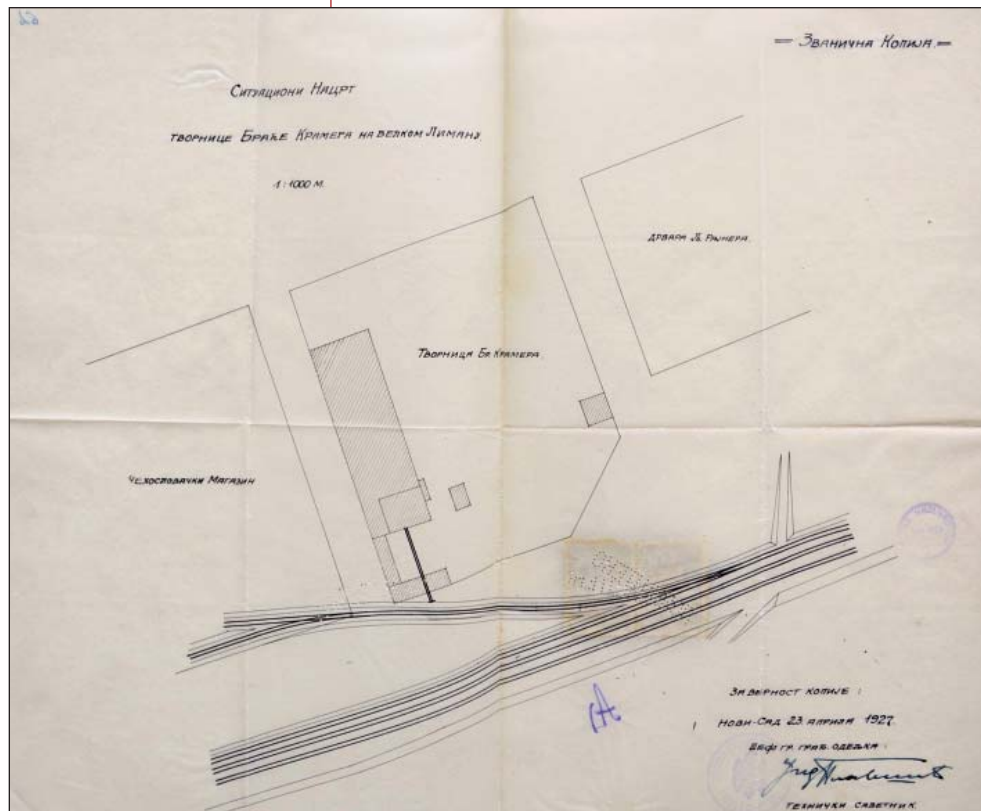
¹² Historical Archives of the City of Novi Sad Ф150 39427/1927.

¹³ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф150 36660/1926.

¹⁴ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф 150 41066/1929.

3. Ситуациони план
фабрике „Браћа Крамер“
на Великом Лиману,
1927 (Историјски архив
Града Новог Сада Ф 150)
3. Layout of the factory of
brothers Kramer in Veliki
Liman, 1927 (Historical
Archives of the City of Novi
Sad Ф 150)

На основу ситуационог плана из 1927. године закључујемо да је фабрички комплекс Крамерових, подигнут на парцели између Чехословачког магацина и Рајнерове дрваре, индустријским колосеком био интегрисан у градску железничку мрежу. Архитектуру фабричких зграда одликују симетрија и ритмичност, постигнуте понављањем фасадних поља, дефинисаних лезенама и великим прозорским отворима. Сведене геометријске форме, карактеристичне за индустријску архитектуру тог времена, читају се кроз елементе фасадне пластике и преломљене кровне равни. Посебно интересантан детаљ представљају дрвене лантерне, које не само да обезбеђују квалитетно зенитално осветљење производних погона већ и доприносе разиграности волумена (сл. 3).

Од 1928. године, када су завршили прву фазу изградње, која је коштала 2.500.000 динара, Крамерови су константно инвестирали у модернизацију производње и проширење производног програма. У следећој фази, 1932. године, према највишим стандардима за електричне инсталације, квалитет осветљења и заштиту на раду, подижу модеран фабрички анекс за производњу ланаца¹⁷ (сл. 4–5).

listing the structures (with the total surface area of 1100 m²) which they planned to have built within two years: area for the production of wires, area for the oil engine, area for the manufacturing of wire products, packing area, area for the lighting of wire, area for the tinning, warehouse and a flat for the foreman.¹⁵ On 23 October 1926, the City Council issued a building permit for the construction of the factory, the warehouse and the residential building, all according to the design of engineers Alexander Schumacher and Mihajlo Plavec, under the condition that the parameters of the street and height regulations were requested from the city's construction department.¹⁶

On the basis of the general layout from 1927, we can conclude that the Kramer factory complex, built on a plot between the Czechoslovakian Warehouse and Reiner's sawmill, was integrated into the city's railway network by an industrial track. The architecture of the factory buildings is characterised by symmetry and rhythm, attained by repeating facade fields defined by lesenes and large window openings. The subdued geometrical forms, typical of the industrial architecture of the times, are read

¹⁵ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф 150 41066/1929.

¹⁶ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф 150 36660/1926.

¹⁷ Историјски архив Града Новог Сада Ф 174 5418/1932.

У лето 1938. године Комисија Краљевске банске управе одобрава „Браћи Крамер“ ново проширење фабрике жица на Великом Лиману. Планирана је изградња два објекта југозападно од главних погона, оба од чврстог материјала са дрвеном кровном конструкцијом и лименим покривачем.¹⁸ У приземљу једносратног објекта, постављеног на регулациону линију, налазила се трпезарија, одељење за вратара, трансформатор и прекидач, као и надстрешница за бицикле радника, а на спрату умиваоница са 12 умиваоника и гардероба са ормарима. У другом, приземном, дворишно оријентисаном објекту налазила се ковачница са четири ковачке пећи и вентилаторима, просторија за лакирање и радионица за чишћење.

Исте године „Браћа Крамер“ добијају од Градског поглаварства дозволе за подизање једносратне зграде за раднике и приземне радионице, према пројектима фирме „Цоцек и Рајман“ („Czoczek i Reimann“)¹⁹ (сл. 6).

Фабрика „Браћа Крамер“ се до почетка Другог светског рата развила у модерно индустријско предузеће са веома разноврсним производним програмом. Посебна пажња посвећена је изради плетива од жице – „најјефтинијем, најлепшем и најиздржљивијем материјалу за ограде“.²⁰ Три врсте плетива од жице, „Универзал“, „Херкулес“ и „Меркур“, произведена у фабрици „Браћа Крамер“ уткана су у бројне ограде урбаних вила грађених у првој половини XX века широм града.

У међуратном периоду су браћа Крамер, успешни индустријалци и трговци гвожђем, стекли углед и висок положај не само у привредним већ и у политичким и културним круговима. Ђула Крамер био је члан Горњег дома Парламента, а од 1940. године и председник Југословенског мађарског удружења за културу.²¹ У ратној 1941. години Ђула је изабран за председника привременог Градског савета²² и председника јужне експозитуре Државног савеза мађарских индустријалаца.²³

Међутим, по окончању рата, Градска комисија за конфискацију 5. октобра 1945. године доноси одлуку да се браћи Крамер одузме сва

through the elements of the facade plastics and the broken roof plane. A particularly interesting detail lies in the wooden lanterns which not only ensure good quality zenith lighting for the production areas, but also contribute to the gayness of the volume.

Since 1928, when then finished with the first construction phase, that cost 2,500,000 dinars, the Kramers constantly kept investing in the modernisation of the production and the expansion of the production programme. In the next phase, in 1932, they had a modern factory annex built for the production of chains in line with the highest standards for electric installations, quality of lighting and occupational safety.¹⁷

In the summer of 1938, the Commission of the Royal Banate Administration approved for „*Braća Kramer*” a new expansion of the wire factory in Veliki Liman. The plans included the construction of two buildings, southwest from the main plants, both made of solid material, with wooden roof structure and tin roof covering.¹⁸ On the ground floor of the one-storey building, positioned on the regulation line, there was a dining area, a section for the doorman, a transformer and a switch, as well as a canopy for workers’ bicycles, while on the upper floor there was a washing area with 12 sinks and a wardrobe with lockers. In the other, single-floor building, facing the courtyard, there was a smithy with four blacksmith furnaces and fans, a varnishing room and a cleaning workshop.

That same year, from the City Administration the Kramer brothers received permits for the construction of a building with an upper floor for workers and a single-floor workshop, all in accordance with the designs of company Czoczek & Reimann.¹⁹

By the beginning of WWII, „*Braća Kramer*” factory developed into a modern industrial company with a very diverse production programme. Special attention was paid to the manufacturing of woven wire mesh – “the finest, most beautiful and most durable material for fences.”²⁰ Three types of woven wire mesh, *Univerzal*, *Herkules* and *Merkur*, produced at “*Braća Kramer*” factory were incorporated into numerous fences of the urban villas built around the city in the first half of the 20th century.

¹⁸ Историјски архив Града Новог Сада Ф 150 33093/1937.

¹⁹ Историјски архив Града Новог Сада Ф 150 45131/1938, Ф 150 31534/1939.

²⁰ Творница жице, ексера, жичане робе и гвоздених конструкција „Браћа Крамер“ 193-?: 1–2.

²¹ *Esti Ujság* 26. 11. 1940: 6.

²² *Városok Lapja* 1. 8. 1941: 184.

²³ *Magyarság* 14. 12. 1940: 16.

¹⁷ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф 174 5418/1932.

¹⁸ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф 150 33093/1937.

¹⁹ Historical Archives of the City of Novi Sad Ф 150 45131/1938, Ф 150 31534/1939.

²⁰ Factory of wire, nails, wire goods and iron iron structures “*Braća Kramer*” 193-?: 1–2.

ратних година, Тула Крамер је својим одлукама одвео у смрт многе суграђане, што је био разлог да некада успешни и угледни новосадски индустријалац буде потиснут из колективне меморије и падне у заборав. Фабрика „Браћа Крамер“ преименована је и названа Државна жичана и гвоздена индустрија „Фабекс“.

ТРАНСФОРМАЦИЈЕ ВЕЛИКОГ ЛИМАНА

Стекавши статус главног града Социјалистичке аутономне покрајине Војводине, Нови Сад доживљава привредни препород и урбани развој. Већ првим послератним Генералним урбанистичким планом, усвојеним 1950. године, предвиђено је измештање железничке станице и трасе пруге, као и дислоцирање индустрије у планиране зоне дуж канала и на десну обалу Дунава, а све у циљу ширења града ка реци.²⁶ Сходно томе, простор Великог Лимана током наредне две деценије постепено добија одлике блоковског стамбеног насеља. Међутим, трансформација приобалног појаса између градског купалишта и војне морнарице текла је веома споро. Упркос чињеници да су потоњим урбанистичким плановима на овом простору планирани спортско-рекреативни и културни садржаји, у појединим микроцелинама, као што је комплекс некадашње фабрике „Браћа Крамер“, све доскоро опстајале су производне делатности.

Конфискована фабрика Крамерових, након кратког пословања под именом „Фабекс“, интегрисана је у новоформирану Фабрику завртња, жичане и гвоздене робе „Петар Драпшин“. Фабрички комплекс на Великом Лиману проширен је и модернизован 1957. године, када су уз објекте из времена Крамерових дограђена одељења за производњу шrafoва и заковица и за плетење ужади.²⁷ На наслеђу браће Крамер грађено је модерно самоуправно предузеће са именом југословенског народног хероја Петра Драпшина. Један историјски слој обрисан је из колективне свести, те идентитет овог простора није одређивало наслеђе „Браће Крамер“, већ искључиво наслеђе „Петра Драпшина“ (сл. 7).

Фабрика „Петар Драпшин“ била је југословенски лидер у производњи завртња. Према подацима из 1956. године, у свом асортиману је

of the railway station and the railway route, as well as the relocation of the industry into the zones that were planned along the canal and towards the right bank of the Danube, all with the aim to expand the city in the direction of the river.²⁶ In line with this, over the next two decades, the area of Veliki Liman gradually started to get the appearance of a block residential settlement. However, the transformation of the littoral zone, between the city's bathing area and the navy, was going very slowly. Despite the fact that the subsequent urban plans foresaw sports, leisure and cultural segments in this area, in different micro sections, such as the complex of the former "*Braća Kramer*" factory, the manufacturing activities managed to survive until recently.

After a short period of operations under the name of "Fabeks," the confiscated factory of the Kramers was integrated into the newly-formed factory of screws and wire and iron goods "*Petar Drapšin*." The factory complex in Veliki Liman was expanded and modernised in 1957 when departments for the production of bolts and rivets and for rope weaving were built as an addition next to the structures from the times of the Kramers.²⁷ A modern self-management company with the name of a Yugoslav national hero Petar Drapšin was built over the legacy of the Kramer brother. A historic layer was erased from the collective memory and thus the identity of this area was not determined by the legacy of "*Braća Kramer*," but solely by the legacy of "*Petar Drapšin*."

"*Petar Drapšin*" factory was a Yugoslav leader in the production of screws. According to the data from 1956, it had around 1000 products in its offer and some of these were exported throughout the world.²⁸ It employed 700 workers who worked in two or three shifts. In 1974, the factory was relocated to the new industrial zone, while the industrial halls in Veliki Liman remained deserted.

The idea about the adapting of the industrial structures and turning them into artistic workshops and ateliers for the needs of the Secondary Artistic School "*Bogdan Šuput*" has never been realised²⁹, while under a temporary lease contract, the abandoned factory buildings have gradually been turned into craftsmen's workshops (carpentry, car mechanics, house painting, vehicle body repair, plas-

²⁶ Bede 2019: 24–33.

²⁷ Magyar Szó 22. 10. 1957: 2.

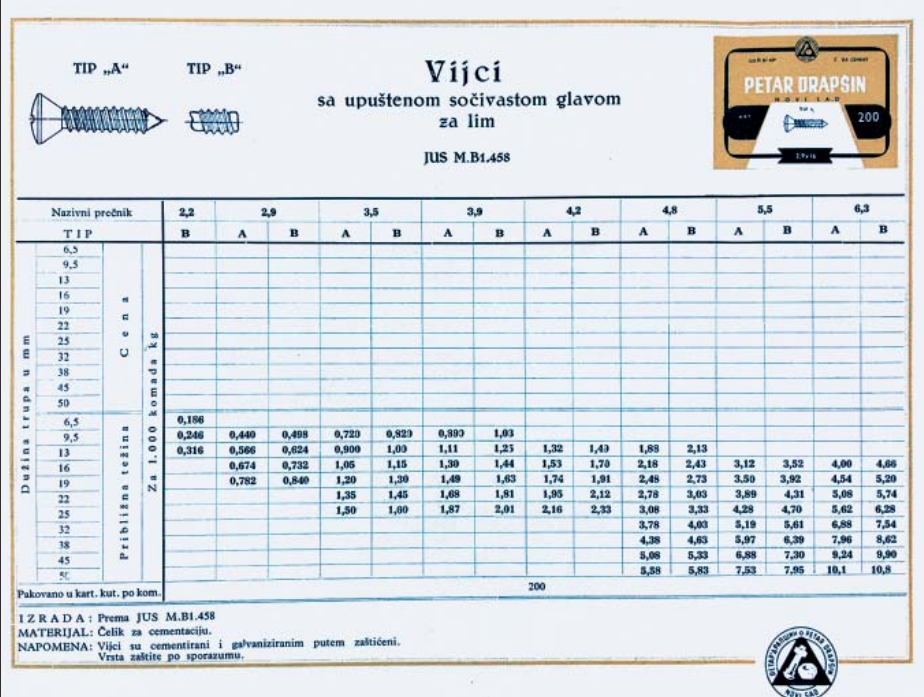
²⁶ Bede 2019: 24–33.

²⁷ Magyar Szó 22. 10. 1957: 2.

²⁸ Дневник 30. 12. 1956: 13.

²⁹ According to the oral account of the long-time principal of the school Milena Tufegdžić.

7. Из каталога производа
фабрике
„Петар Драпшин“
(Матица српска)
7. From the product catalogue
of the factory Petar Drapšin
(Matica srpska)

Vijci
sa upuštenom sočivastom glavom
za lim
JUS M.B1.458

TIPI „A“   TIPI „B“

PETAR DRAPŠIN
200

Nazivni prečnik T I P	2,2		2,9		3,5		3,9		4,2		4,8		5,5		6,3	
	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B	
6,5																
9,5																
13																
16																
19																
22																
25																
32																
38																
45																
50																
6,5	0,186															
9,5	0,246	0,440	0,488	0,720	0,823	0,893	1,03									
13	0,316	0,566	0,624	0,900	1,03	1,11	1,25	1,32	1,43	1,58	2,13					
16		0,674	0,732	1,05	1,15	1,30	1,44	1,53	1,70	2,16	2,43	3,12	3,52	4,00	4,66	
19		0,782	0,840	1,20	1,30	1,48	1,63	1,74	1,91	2,48	2,73	3,50	3,92	4,54	5,20	
22				1,35	1,45	1,68	1,81	1,95	2,12	2,78	3,03	3,89	4,31	5,08	5,74	
25				1,50	1,60	1,87	2,01	2,16	2,33	3,08	3,33	4,28	4,70	5,62	6,28	
32										3,78	4,03	5,19	5,61	6,88	7,54	
38										4,38	4,63	5,97	6,39	7,96	8,62	
45										5,08	5,33	6,88	7,30	9,24	9,90	
50										5,88	6,13	7,83	8,25	10,1	10,8	

Pakovano u kart. kut. po kom. 200

I Z R A D A : Prema JUS M.B1.458
MATERIJAL: Čelik za cementaciju.
NAPOMENA: Vijci su cementirani i galvaniziranim putem zaštićeni.
Vrsta zaštite po sporazumu.

имала око 1000 производа, а неке је извозила широм света.²⁸ Запошљавала је 700 радника, у две или три смене. Фабрика је 1974. године измештена у нову индустријску зону, а индустријске хале на Великом Лиману остају пуне.

Идеја о адаптацији индустријских објеката у уметничке радионице и атељеа за потребе Средње уметничке школе „Богдан Шупут“ остаје нереализована,²⁹ а напуштене фабричке зграде, на основу уговора о привременом закупу, постепено се претварају у занатске радионице (столарска, аутомеханичарска, фарбарска, аутолимарска, пластичарска, стакларска, браварска, каменорезачка итд.) и магацине.

Стихијска пренамена, без претходно успостављених критеријума за одабир адекватних функција, уз вишегодишње неинвестирање у застарелу инфраструктуру, неодржавање постојећег градитељског фонда и запуштеност зелених и других јавних површина, резултовала је деградацијом комплекса и његових амбијенталних вредности. Иако су аутентичне материјалне вредности постепено нестајале, „Кинеска четврт“, како је у међувремену колоквијално назван овај простор, захваљујући производним делатностима, успела је да сачува историјски *genius loci*. Динамичан занатско-услужни контекст и специ-

tics, glazing, locksmithing, stone-cutting, etc.) and warehouses.

The hasty change of the purpose, without any previously set criteria for the selection of adequate functions, along with the multi-year lack of investments into the obsolete infrastructure, the lack of maintenance of the existing construction fund and the neglect of the green and other public areas have resulted in the degradation of the complex and its ambience values. Although the authentic material values have disappeared gradually, the “China Town,” as people colloquially started to call this area in the mean time, has managed to preserve its historic *genius loci* thanks to the production activities. A dynamic crafts and services context and a specific social setting have added a new identity dimension to the transformed area.

The first decade of the 21st century brought along planning documents that stipulated the introduction of cultural elements and a “complete reconstruction” of the spatial ensemble in which the structures of the relocated “Petar Drapšin” factory are located. “On account of the importance and the attractiveness of the location, it is conditioned that the solution is to be found through the implementation of an urban planning and architectural tender... The tender works will deal with the programme, that is, the different elements in conformity with the planned purpose, with the structure of the facilities, the architectural solution and the ground-floor development, with the mandatory creation

²⁸ Дневник 30. 12. 1956: 13.

²⁹ Према усменом сведочанству дугогодишњег директора школе Милена Туфегџића.

фичан друштвени миље додали су нову идентитетску димензију трансформисаном простору.

Прва деценија XX века доноси планска документа којима се предвиђа увођење културних садржаја и „потпуна реконструкција“ просторне целине на којој се налазе објекти исељене фабрике „Петар Драпшин“. „Због значаја и атрактивности локације, условљава се да се до решења дође спровођењем урбанистичко-архитектонског конкурса... Конкурским радовима ће се преиспитати програм, односно садржаји у складу са планираном наменом, структура објеката, архитектонско решење и партерно уређење, уз обавезно формирање пешачких и амбијенталних веза са околином.“³⁰ Друштво архитеката Новог Сада убрзо је расписало „Једностепени анонимни отворени међународни регионални конкурс за идејно архитектонско-урбанистичко решење зграде Музеја савремене уметности Војводине“ на поменутој локацији. У распису конкурса, осим кратког историјског осврта, нема ни помена о вредностима, карактеристикама, потенцијалима комплекса. Међутим, један од главних критеријума жирија за вредновање пристиглих радова био је третман *простора*: „Простор локације није анониман. Он је повезан системом интергенерацијског посредовања у дефинисању његовог идентитета... Због такве природе задатог места, архитектонска пажња мора да се концентрише ка употпуњавању опште слике, која на тај начин не може да изгуби своју меморијску матрицу, што би се можда десило рушењем свих постојећих објеката и инсталирањем новог, сасвим неочекиваног градског урбаног садржаја.“³¹ Првонаграђено решење је, према речима жирија, остварило „специфичан однос према реалним и задатим параметрима постојећих објеката на локацији, који припадају једној веома интересантној групи објеката индустријског наслеђа, што омогућава њихову позитивну перцепцију и сагласност за њихово *уметњање* у предложени просторно-функционални склоп.“³² Међутим, смела просторна интервенција подразумевала је рушење већег дела постојећег градитељског фонда, чиме би амбијенталне вредности некадашње индустријске зоне биле сасвим изгубљене. Пројекат трансформације „Кинеске четврти“ у

³⁰ План детаљне регулације простора између Штранда и Морнарице 2007: 430.

³¹ Međunarodni regionalni konkurs za idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje zgrade Muzeja savremene umetnosti Vojvodine 2007.

³² Исто.

of pedestrian and ambience connections with the surroundings.”³⁰ The Association of Novi Sad Architects soon announced a *Single-stage anonymous open international regional tender for a preliminary architectural and urban planning design for the building of the Museum of Contemporary Arts of Vojvodina* at the said location. When publishing the tender, apart from a brief historical overview, there was no mention of the values, characteristics and potentials of the complex. However, one of the main criteria of the panel for the valuation of the submitted works was the treatment of the *space*: “The space of the location is not anonymous. It is connected by a system of inter-generational mediation in the defining of its identity... Because of such nature of the given place, the architectural attention must be concentrated on the supplementation of the general image, which in this way cannot lose its memory matrix that would perhaps occur in the case of a demolition of all existing structures and the installation of a new, completely unexpected urban content.”³¹ The winning design, according to the panel, has achieved “a specific relation towards the realistic and the given parameters of the existing structures at the site that belong to a very interesting group of industrial heritage structures which enables their positive perception and consent for their *incorporation* into the proposed spatial and functional setting.”³² However, the daring spatial intervention entailed the demolition of a larger part of the existing construction fund by which the ambient values of the former industrial zone would be completely lost. The project of transforming the “China Town” into the Museum of Contemporary Arts of Vojvodina was not carried out and it was followed by a civic initiative for the preservation, rehabilitation and reactivation of the old factory complex through the implementation of new cultural and other modern elements.³³ Unfortunately, without the support of the local government and the institutions in charge, the systemic approach to the setting up of a new social and cultural centre was not possible. Despite this, in the following years, the complex spontaneously obtained a character of an alternative cultural area, primarily thanks to “*Fabrika*” (Factory), a programme space of the

³⁰ *Plan for the detailed regulation of the area between Štrand and Mornarica* 2007: 430.

³¹ International regional tender for the preliminary architectural and urban planning design for the building of the Museum of Contemporary Arts of Vojvodina 2007.

³² Ibid.

³³ Korać, Mirković 2009.

Музеј савремене уметности Војводине није реализован, те је уследила грађанска иницијатива за очување, рехабилитацију и реактивацију комплекса старе фабрике кроз имплементацију нових културних и других савремених садржаја.³³ Нажалост, без подршке локалне власти и надлежних институција, системски приступ у формирању новог друштвено-културног центра није био могућ. Упркос томе, у наредним годинама, комплекс спонтано добија карактер алтернативног културног кварта, првенствено захваљујући „Фабрици“, програмском простору Студентског културног центра, који се усељава у некадашњу производну халу.

Априла 2013. године комплекс бивше фабрике „Петар Драпшин“ евидентиран је као добро које ужива претходну заштиту, у складу са законом,³⁴ што је био велики корак у процесу развоја колективне свести о вредностима овог простора. Непосредно по истеку претходне заштите, некадашња индустријска зона неочекивано долази у фокус градских власти и стручне јавности. Разлог томе су две престижне титуле које Нови Сад осваја – Омладинска престоница Европе 2019. и Европска престоница културе 2021. „Кинеска четврт“ дефинисана је као приоритетан простор за културни и економски развој у наредном периоду, те су новим планом детаљне регулације дате смернице за његову трансформацију у креативни дистрикт. У оквиру целине се „планира задржавање или реконструкција постојећих објеката па је неопходно размотрити све аспекте њиховог осавремењивања“.³⁵ Предложене су три врсте интервенција: обнова постојећих објеката, уз примену оригиналних конструктивних решења, зиданих елемената и детаља, поштовање фенестрације и завршне обраде фасада; реконструкција уз могућу надоградњу и тотална реконструкција или замена делова објеката. Део комплекса изграђен у последњој фази модернизације фабрике „Петар Драпшин“ 1950-их година се, према усвојеном плану, може у потпуности уклонити и заменити новим објектима, чиме би могао бити нарушен интегритет просторне целине, али и њене амбијенталне вредности, које су круцијалне. Председник Друштва архитеката Новог Сада тада износи став да императив тре-

Student Cultural Centre that moved into the former production hall.

In April 2013, the complex of the former factory “*Petar Drapšin*“ was recorded as a property that enjoyed prior protection, in compliance with the Law³⁴, which was a major step in the process of the development of the collective awareness of this area’s values. Right after the expiry of the prior protection, the former industrial zone unexpectedly came into focus of the city’s authorities and the professional public. The reason for this lies in two prestigious titles which Novi Sad had won – the European Youth Capital 2019 and the European Capital of Culture 2021. The “China Town” was defined as the priority area for the cultural and economic development in the forthcoming period and thus the new detailed regulation plan provided the guidelines for its transformation into a creative district. Within this area “there are plans to keep or reconstruct the existing structures and therefore it is necessary to consider all aspects of their modernisation.”³⁵ Three types of interventions have been proposed: the restoration of the existing structures, with the application of original construction solutions, built elements and details, full respect for the fenestration and the finishing of the facades; reconstruction with possible construction additions and total reconstruction or replacement of some parts of the structures. According to the adopted plan, a part of the complex built in the last phase of the modernisation of “*Petar Drapšin*“ factory in the 1950’s could be removed in its entirety and replaced with new structures which could compromise the integrity of the spatial ensemble, as well as its ambiance values that are crucial. The President of the Association of Novi Sad Architects said then that the imperative should be the preservation of the central hall with its saw-tooth roofs, which precisely with the structures foreseen for the demolition forms the most recognisable image of the complex.³⁶ On the other hand, the conservators have been encouraged by the fact that the oldest preserved buildings (from the times of the Kramer brothers, author’s note) have been recognised as “*valuable construction heritage*” and that the plan stipulates that their reconstruction will be done in line with the requirements of the relevant institute for the protection of cultural monuments.

³³ Kogać, Mirković 2009.

³⁴ Закон о културним добрима 1994.

³⁵ План детаљне регулације Кинеске четврти са Чешким магацином у Новом Саду 2017: 400–439.

³⁴ Law on Cultural Properties 1994.

³⁵ Detailed regulation plan for the China Town with the Czech Warehouse in Novi Sad 2017: 400–439.

³⁶ Jović 2017, online.

ба да буде очување централне хале са шед крововима, која управо са објектима предвиђеним за рушење формира најпрепознатљивију слику комплекса.³⁶ Конзерватори су, с друге стране, били охрабрени чињеницом да су најстарији сачувани објекти (из времена браће Крамер, прим. Аут.) препознати као „вредно градитељско наслеђе“, те се у плану наводи да ће њихова реконструкција бити урађена према условима надлежног завода за заштиту споменика културе.

Међутим, како комплекс више не ужива ни претходну заштиту, појавила се забринутост струке у вези са третманом постојећих објеката, посебно оних који се надограђују.

Реконструкција комплекса некадашње фабрике „Петар Драпшин“ започела је у априлу 2018. године и спроводи се у неколико фаза. Осим евиденције о физичком стању и намени постојећих објеката, коју је спровео надлежни завод 2012. године, реконструкцији нису претходила истраживања нити валоризација комплекса.

Након комуналног опремања, саобраћајне инфраструктуре, хортикултурног уређења, поставке урбаног мобилијара и опреме, започета је обнова и изградња објеката. До данас је обновљено пет објеката, а у току су радови на још два. На основу конзерваторских услова, издатих 2019. године од стране Завода за заштиту споменика културе Града Новог Сада,³⁷ извршена је реконструкција, адаптација и санација објеката бр. 9, 10 и 11. Објекти су обновљени и пренамењени, уз потпуно задржавање вертикалних и хоризонталних габарита, нагиба кровних равни и материјализације постојећих конструктивних елемената. Недостајући делови објекта бр. 9 реконструисани су, за нове потребне функционалне целине, употребом савремених материјала, водећи рачуна о томе да се нови архитектонски израз прилагоди затеченом индустријском комплексу³⁸ (сл. 8–9).

Међутим, прекретницу у процесу ревитализације „Кинеске четврти“ направило је систематско истраживање индустријске историје Великог Лимана, које су ауторке овог рада спровеле током 2020. године за Фондацију „Нови Сад 2021 – Европска престоница културе“.³⁹

³⁶ Jović 2017: online.

³⁷ Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада 2019а, б.

³⁸ Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада 2019а.

³⁹ У циљу реализације Пројекта „Нови Сад 2021 – Европска престоница културе“, Управни одбор Културног центра Новог Сада, на својој петој седници, одржаној 21. 12.

However, since the complex no longer enjoys the prior protection, there is a concern among the professionals with regards to the treatment of the existing structures, especially those that will have additions built.

The reconstruction of the former “*Petar Drapšin*” factory complex started in April 2018 and it is being implemented in several phases. Except for the records on the physical state and the purpose of the existing structures, carried out by the institute in charge in 2012, the reconstruction was not preceded by any surveys or valorisation of the complex.

After the providing of the utilities, traffic infrastructure, horticultural development, and the installation of urban-setting furniture and equipment, the restoration and construction of the structures started. So far, five buildings have been restored, while the works continue on two other. On the basis of the conservation conditions, issued in 2019 by the Institute for the Protection of the Monuments of Culture of the City of Novi Sad³⁷, the reconstruction, adaptation and rehabilitation of buildings no. 9, 10 and 11 has been completed. The buildings have been renewed and have a different purpose now, while completely keeping the vertical and horizontal measures, the slopes of the roof planes and the materialisation of the existing structural elements. The missing parts of building no. 9 have been reconstructed, for the new needs of the functional ensemble, by using contemporary materials and making sure that the new architectural expression is adjusted to the industrial complex that has been found here.³⁸

However, the turning point in the process of the revitalisation of the “China Town” was the systemic research of the industrial history of Veliki Liman, which the authors of this paper carried out for the Foundation “Novi Sad 2021 – the European Capital of Culture”³⁹ during 2020. The research came up

³⁷ Institute for the Protection of the Monuments of Culture of the City of Novi Sad 2019а, б.

³⁸ Institute for the Protection of the Monuments of Culture of the City of Novi Sad 2019а.

³⁹ In order to implement the Project “Novi Sad 2021 – the European Capital of Culture, at its meeting held on 21 December 2016, the Managing Board of the Cultural Centre of Novi Sad took a decision on the setting up of the Foundation “Novi Sad 2021 – the European Capital of Culture,” in compliance with Art. 10 of the Law on Endowments and Foundations (“The Official Gazette of the RS,” no. 88/10 and 99/11-another law), Art. 12 of the Law on Culture (“The Official Gazette of the RS,” no. 72/09, 13/16 and 30/16-corr.) and Art. 4 of the Decision on the Funding of the Project “Novi Sad 2021 – the European Capital of Culture” (“The Official Gazette of Novi Sad,” no. 77/16).

8. Једна од најстаријих сачуваних зграда комплекса (фото: Марија Силађи)

8. One of the oldest preserved buildings in the complex (photo by: Maria Silađi)

Истраживање је донело сасвим нова сазнања, која су омогућила аргументовано тумачење и вредновање слојевитог наслеђа овог простора. Иницијална идеја Фондације је да се у оквиру будућег Креативног дистрикта нађе стална поставка о историји Великог Лимана. Међутим, већ током „Калеидоскопа културе 2020“, на оригиналној локацији, која је у процесу обнове, кроз мултимедијалну изложбу „Велики Лиман: наративи наслеђеног простора“ презентован је један део резултата истраживања.⁴⁰ Изложба је имала за циљ да прикаже наративе простора историјског Великог Лимана, који је током претходног века обликован и трансформисан различитим делатностима, почев од класичне индустрије, преко мануфактурне производње и уметничке продукције, до културних и креативних индустрија. На својерстан начин су визуализоване кључне

with some quite new findings that enabled substantiated interpretation and valuation of the layered heritage of this area. The initial idea of the Foundation was that the future Creative District should include a permanent exhibition on the history of Veliki Liman. However, already during the Cultural Kaleidoscope 2020, in the original location that is undergoing the restoration, a part of the results of the research has been shown through a multi-media exhibition *Veliki Liman: the narratives of the inherited area*.⁴⁰ The goal of the exhibition was to show the narrative of the area of historical Veliki Liman that was, during the previous century, shaped up and transformed by different activities, starting from the classic industry, through manufacturing production and artistic production, to the cultural and creative industries. It visualised in a specific way the key transformations of the spatial and social structures of Veliki Liman, from its creation to what is currently being transfigured into.

It is interesting that the entity commissioning the research has seen the large value of the period between the two world wars, almost forgotten by

2016. године, донео је Одлуку о оснивању Фондације „Нови Сад 2021 – Европска престоница културе“, у складу са чл. 10 Закона о задужбинама и фондацијама (Службени гласник РС, бр. 88/10 и 99/11 – др. закон), чл. 12 Закона о култури (Службени гласник РС, бр. 72/09, 13/16 и 30/16 – испр.) и т. 4 Одлуке о финансирању Пројекта „Нови Сад 2021 – Европска престоница културе“ (Службени лист Новог Сада, бр. 77/16).

⁴⁰ EXHIBITION ON THE HISTORIC AREA OF GREAT LIMAN IN NOVI SAD, EUROPEAN CAPITAL OF CULTURE IN 2021, 26. 9. 2020. <https://heritagetribune.eu/serbia/exhibition-historic-great-liman/>.

⁴⁰ EXHIBITION ON THE HISTORIC AREA OF GREAT LIMAN IN NOVI SAD, EUROPEAN CAPITAL OF CULTURE IN 2021, 26.09.2020. <https://heritagetribune.eu/serbia/exhibition-historic-great-liman/>.

9. Обновљени објекти комплекса
(фото: Марија Силађи)

9. Restored structure in the complex
(photo by: Maria Silađi)

трансформације просторне и друштвене структуре Великог Лимана, од његовог постанка до онога у шта се тренутно преображава.

Интересантно је да су наручиоци истраживања увидели велику вредност међуратног периода, за старије суграђане готово заборављеног, а за млађе сасвим непознатог, када је идентитет овог простора одређивала фабрика „Браћа Крамер“. Сходно томе, у наставку процеса ревитализације простора приметно је (ре)интерпретирање и очување одређених историјских вредности кроз: именовање објеката на основу њихове оригиналне намене (Челичана, Ексерана, Ланчара, Гвожђара итд.), пажљивији третман оригиналне физичке структуре (посебно конструкције) грађевина, одабир и начин примене савремених материјала у обнови итд.

Најсмелији приступ у реконструкцији показује ауторски тим Ђујић и Гомбар у пројекту трансформације приземне радионице у Омладински центар ОПЕНС, седиште будућег Креативног дистрикта. Одабиром перфорираних алуминијумских панела боје рђе за облогу дограђеног волумена, ауторке истичу оригиналну фасадну опеку у приземљу, јасно одвајајући старо и ново, али и симболично асоцирају на жичано платно које се некада производило на овом простору (сл. 10).

10. Материјализација Омладинског центара ОПЕНС
(фото: Марија Силађи)

10. Materialisation of the OPENS Youth Centre
(photo by: Maria Silađi)

the elderly fellow citizens and completely unknown by the younger generations, when the identity of this area used to be determined by “Braća Kramer” factory. In line with that, in the continuation of the area’s revitalisation process it is possible to notice that there is (re)interpretation and keeping of certain historic values through: naming structures on the basis of their original purpose (Steel Works, Nail Works, Chain Works, Iron Works, etc.), more careful treatment of the original physical construction (especially the structure) of the buildings, the selection and manner of applying contemporary materials in the restoration, etc.

The most daring approach to the reconstruction has been exhibited by the authors’ team Đujić and Gombar in the project of the transformation of the ground-floor workshop at the Youth Centre OPENS, the seat of the future Creative District. By selecting perforated rust-coloured aluminium panels used for the panelling of the added volume, the authors have accentuated the original facade bricks used in the ground floor, clearly separating the old and the new, but symbolically creating an association to the wire curtain that used to be produced in this area.

ЗАКЉУЧАК

Валоризација и интерпретација индустријског наслеђа је врло комплексан задатак. Универзалне историјске вредности материјалних остатака индустријске прошлости најчешће представљају полазиште у процесу валоризације индустријског наслеђа. Међутим, индустријско наслеђе које сведочи о условима рада и свакодневном животу истовремено пружа важан осећај идентитета, у чему лежи његова велика друштвена вредност. Технолошка и научна вредност индустријског наслеђа проистиче из пажљиве анализе производног, инжењерског и градитељског контекста у којем је настајало и развијало се, док се његова естетска вредност везује за квалитет архитектуре и дизајна. Пионирски производни процеси, традиционалне методе производње, ретка знања и вештине садржане у људској меморији, нематеријална су индустријска баштина од посебне вредности.

Правој суштини индустријског споменика могуће је приближити се само ако се он покуша спознати интегрално, у својој аутентичности, узимањем у обзир свих својстава које он садржи, како материјалних тако и идејних, и њиховим критичким анализирањем и интерпретирањем, које мора бити ослобођено унапред формираних ставова. Ипак, највећи изазов представља очување аутентичности индустријског наслеђа које је неповратно изгубило оригиналну намену. Аутентичност места, односно материјалне компоненте индустријског наслеђа основни је фактор у детерминисању виталности презентације његових вредности. Индустријски локалитети почивају на фундаменталној претпоставци да су трагови индустријске прошлости које носе на себи, односно аутентичност форме и материјала кључни потенцијал њихове будућности. Међутим, без треће димензије концепта аутентичности, коју Јокилето назива културна традиција,⁴¹ а Томић квалификативност,⁴² индустријско наслеђе нема способност да пренесе свој значај будућим поколењима.

Идентитет Великог Лимана, простора који се врло интензивно органски трансформисао током једног века, одређен је специфичним начином прожимања мануфактурних и индустријских делатности, прогресивних друштвених идеја и активизма, привредних и технолошких достигнућа, продуктивности и креативности, колективизма и индивидуалности. Програма-

CONCLUSION

The valorisation and interpretation of the industrial heritage is a very complex task. The universal historic values of the tangible remains of the industrial past most often constitute the starting point in the process of the valorisation of the industrial heritage. However, the industrial heritage that testifies to the working conditions and those of the daily life simultaneously provides an important sense of identity, which is where its social value lies. The technological and scientific value of the industrial heritage comes from a careful analysis of the production, engineering and construction contexts in which it has been created and developed, while its aesthetic value is linked to the quality of architecture and design. Pioneering manufacturing processes, traditional production methods, rare knowledge and skills contained in human memory constitute the intangible industrial heritage of particular value.

It is possible to approach the real essence of an industrial monument only if one tries to grasp it integrally, in its authenticity, taking into account all the properties it contains, both the material and the notional ones, and by their critical analysis and interpretation that must be free from any pre-formed opinions. Still, the greatest challenge lies in the conservation of the authenticity of the industrial heritage that has irrevocably lost its original purpose. The authenticity of the place, that is, of the material component of the industrial heritage, is the basic factor in the determining of the vitality of the presentation of its values. Industrial sites rest on a fundamental supposition that the traces of the industrial past which they carry in themselves, that is, the authenticity of the form and the material, constitute the key potential of their future. However, without the third dimension of the authenticity concept, which Jokilehto calls cultural tradition⁴¹ and Tomić calls “qualificationality”⁴², the industrial heritage does not have the ability to transfer its importance to the future generations.

The identity of Veliki Liman, the area that intensively transformed organically during a century, is determined by a specific way in which manufacturing and industrial activities, progressive social ideas and activism, economic and technological achievements, productivity and creativity, and collectivism and individuality intertwine. The programme and

⁴¹ Јокилето 2020: 12.

⁴² Томић 1983: 69–76.

⁴¹ Jokilehto 2020: 12.

⁴² Tomić 1983: 69–76.

ски и социјални диверзитет су најјачи наслеђени елементи овог простора, које би било нужно задржати у процесу трансформације, а све у циљу очувања амбијенталних вредности и духа места. Само на тај начин биће омогућена читљивост свих историјских слојева и вредних аутентичних наратива из времена „Браће Крамер“, „Петра Драпшина“ и „Кинеске четврти“.

Извори Архивска грађа

Историјски архив Града Новог Сада Ф150 49549/1930, 7007/1921, 28717/1920, 4184/1925, 23799/1929, 39427/1927, 36660/1926, 41066/1929, 33093/1937, 45131/1938, 31534/1939.

Историјски архив Града Новог Сада Ф 174 5418/1932.

Архив Војводине Ф 178, кутија 131.

https://library.hungaricana.hu/en/view/Lapszemle_1932_04/?query=%C3%BAjvid%C3%A9ki%20k%C3%B6zrakt%C3%A1r&pg=845&layout=s.

Повеље, законска и планска документација

Закон о културним добрима, Службени гласник РС, бр. 71/94.

Конзервативорски услови за предузимање мера техничке заштите и других радова за реконструкцију, адаптацију и санацију пословних зграда у оквиру Комплекса бивше фабрике Петар Драпшин („Кинеска четврт“) ОБЈЕКТИ БР. 9 И 10, на ката. парцелама бр. 7335/21 и 7335/22, КО Нови Сад II, Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада, 2019а.

Конзервативорски услови за предузимање мера техничке заштите и других радова за реконструкцију, адаптацију и санацију пословних зграда у оквиру Комплекса бивше фабрике Петар Драпшин („Кинеска четврт“) ОБЈЕКАТ БР. 11 на ката. парцели бр. 7335/23, КО Нови Сад II, Завод за заштиту споменика културе Града Новог Сада, 2019б.

План детаљне регулације простора између Штранда и Морнарице, Службени лист Града Новог Сада, бр. 16, 4. мај 2007, 424–434.

План детаљне регулације Кинеске четврти са Чешким магацином у Новом Саду, Службени лист Града Новог Сада, бр. 17, 7. април 2017, 400–439.

The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage 2003, TICCIH, <https://ticcih.org/about/charter/>.

Штампа

Дневник 30. 12. 1956, 13.

Esti Ujság 26. 11. 1940, 6.

Magyarság 14. 12. 1941, 16.

Magyar Szó 22. 10. 1957, 2.

Népszabadság 4. 11. 1945, 11.

Városok Lapja 1. 8. 1941, 184.

social diversity are the strongest inherited elements of this area that would be vital to conserve in the process of transformation with the objective to keep the ambience values and the spirit of the place. Only in this way will it be possible to ensure the readability of all historic layers and valuable authentic narratives from the times of “*Braća Kramer*,” “*Petar Drapšin*” and the “*China Town*.”

Sources archives

Historical Archives of the City of Novi Sad Ф150 49549/1930, 7007/1921, 28717/1920, 4184/1925, 23799/1929, 39427/1927, 36660/1926, 41066/1929, 33093/1937, 45131/1938, 31534/1939.

Historical Archives of the City of Novi Sad Ф 174 5418/1932

Archives of Vojvodina Ф 178, box 131.

https://library.hungaricana.hu/en/view/Lapszemle_1932_04/?query=%C3%BAjvid%C3%A9ki%20k%C3%B6zrakt%C3%A1r&pg=845&layout=s.

Charters, legislation and planning documents

Law on Cultural Properties, The Official Gazette of the RS, no. 71/94.

Conservation conditions for taking technical protection measures and other works for the reconstruction, adaptation and rehabilitation of the business buildings within the complex of the former Petar Drapšin factory (“China Town”) BUILDINGS NO. 9 AND 10, in cadastre plots no. 7335/21 and 7335/22, CM Novi Sad II, Institute for the Protection of the Monuments of Culture of the City of Novi Sad, 2019a.

Conservation conditions for taking technical protection measures and other works for the reconstruction, adaptation and rehabilitation of the business buildings within the complex of the former Petar Drapšin factory (“China Town”) BUILDING NO. 11, in cadastre plot no. 7335/23, CM Novi Sad II, Institute for the Protection of the Monuments of Culture of the City of Novi Sad, 2019b.

Detailed Regulation Plan for the area between Štrand and Mornarica, The Official Gazette of the City of Novi Sad, no. 16, 4. maj 2007: 424–434.

Detailed Regulation Plan for the China Town with the Czech Warehouse in Novi Sad, The Official Gazette of the City of Novi Sad, no. 17, 7 April 2017:400–439.

The Nizhny Tagil Charter For The Industrial Heritage 2003, TICCIH, <https://ticcih.org/about/charter/>.

Newspapers

Дневник 30. 12. 1956, 13.

Esti Ujság 26. 11. 1940, 6.

Magyarság 14. 12. 1941, 16.

Magyar Szó 22. 10. 1957, 2.

Népszabadság 4. 11. 1945, 11.

Városok Lapja 1. 8. 1941, 184.

Литература / Literature:

- Јокић Ј. 2002, *Аспекти аутентичности*, Гласник Друштва конзерватора Србије 26, 11–15.
- Творница жице, ексера, жичане робе и гвоздених конструкција „Браћа Крамер“ 193-?, *Браћа Крамер, Нови Сад: илустрирани каталог / Brüder Kramer, Novi Sad: Illustrierter Preiskurant*, Нови Сад.
- Томић С. 1983, *Споменици културе, њихова својства и вредности*, Београд.
- Bede A. 2019, *Generalni plan Novog Sada 1950*, Novi Sad, 85–86, 24–33.
- Draganić A., Siladi M. 2019, *Svilara u Novom Sadu: generator prve industrijske zone / Silk factory in Novi Sad as the core of the first industrial zone*, Novi Sad.
- Jović S. 2017, *Petar Drapšin, Kineska četvrt i Youth Creative Polis*, Stanar 5, <https://detelinara.org/petar-drapšin-kineska-cetvrt-i-youth-creative-polis-tekst-slobodana-jovica-u-novom-5-broju-biltena-stanar/>.
- Korać I., Mirković P. 2009, *Inicijativa za izradu projekta i nacrt strateškog plana za revitalizaciju stare fabrike „Petar Drapšin“*, Novi Sad.
- Međunarodni regionalni konkurs za idejno arhitektonsko-urbanističko rešenje zgrade Muzeja savremene umetnosti Vojvodine 2007*, Izveštaj žirija, <http://msuv.org/>.
- Taggart F. 2000, *Regeneration through Heritage: combining commercial skills and community interests*, Industrial buildings. Conservation and regeneration, London, 74–88.
- Vučеновић С. 2004, *Urbana i arhitektonska konzervacija. Svet – Evropa*, Београд.